

«КАЛЕНДАРНІ» ЗНАКИ НА ДАВНІЙ КЕРАМІЦІ УКРАЇНИ (за матеріалами Національного музею історії України)

Марина СТРЕЛЬНИК

Національний музей історії України

Київ 01001, вул. Володимирська, 2

Описано цікаві артефакти із зібрання Національного музею історії України (Київ), які можна пов'язати з астрономічними уявленнями давнього населення. Проаналізовано перші «астрономічні прилади», що належать до доби бронзи: орнаментовану напівсферичну чашу з двома отворами у боковій стінці, призначену для визначення широти місцевості та унікальний глиняний диск – календар. Багато уваги приділено також посуду черняхівської археологічної культури (II–V ст.), однією з особливостей якого було оздоблення штампованим орнаментом з «календарними» знаками.

Ключові слова: астрономічні уявлення, культова чаша, диск-календар, штампований орнамент, черняхівська культура, «календарні» знаки.

Давнє населення України було непогано обізнане з основами астрономічних знань. Перехід до землеробства і скотарства, необхідність спостереження за Сонцем, Місяцем і зорями, пізнання таємниць природи привели до появи календарів, спеціальних астрономічних приладів та первісних обсерваторій (типу Стоунхенджа чи Кам'яної Могили). І, безперечно, найдавнішим свідченням, відображенням знань тогочасних людей про будову всесвіту є кераміка.

У багатьох народів місячно-солярні символи прикрашали посуд, служили надійними оберегами його вмісту від усілякого зла. Подекуди окремі посудини виконували роль спеціальних астрономічних приладів, за допомогою яких проводилися розрахунки й досить точно вимірювався час і географічні координати. Ці розрахунки були орієнтовані на життєві потреби: визначення початку сільськогосподарських робіт або час вигону худоби на пасовища тощо.¹

Національний музей історії України володіє цікавою колекцією «календарної» кераміки. Особливий інтерес становлять астрономічні «прилади» доби бронзи та посуд з «календарними» знаками черняхівської

археологічної культури (II–V ст.).

В XXVIII – XX ст. до н. е. в Центрі, на Сході та Півдні України була поширена катакомбна культурно-історична спільнота, в якій виділяється низка локальних варіантів, різних за матеріальною культурою та антропологічними типами – донецька, середньодонська та інгульська культури. Носії цієї спільноти мали досить складну соціальну структуру: знать (жерці, воїни, вожді), пастухи, ремісники, залежні особи. У катакомбників існував розвинутий ієрархічний пантеон богів, а культ предків поступово переріс в культ вождів і царів, отже, можна говорити про наявність у катакомбного населення ряду ознак державності.² Господарство катакомбників базувалося на рухливому скотарстві і спеціалізувалося на вівчарстві. Землеробство мало допоміжний характер. Ремесло поступово виокремлювалося в окрему галузь.

Одним із найбільш розвинутих було керамічне виробництво. Воно відзначалося різноманітністю форм посуду та багатим складним візерунком, який наносили відбитками шнура чи тасьми, рідше – гребінцевим штампом. Орнаменти утворювали ялинку, концентричні кола, хвилясті лінії, фестони,

Рис. 1: Чаша з двома бічними отворами (друга половина III тис. до н. е.). Інгульська катакомбна культура, с. Бургунка Херсонської обл.

Рис. 2: Сфероконічна чаша (друга половина III тис. до н. е.). Інгульська катакомбна культура, с. Бургунка Херсонської обл.

або трикутники. Серед глиняного посуду інгульської катакомбної культури виділяються напівсферичні, з прямими вінцями і двома бічними отворами, розташованими на одному рівні, чаші. Подібні посудини використовували жерці для визначення місцезнаходження. Чаші встановлювали на вівтарях, наливали воду до рівня отворів і спостерігали за Полярною зіркою. Між верхом чаші і поверхнею води утворювався кут, який дорівнював широті місцевості.³

Одна з таких чаш є окрасою музейної експозиції (інвентарний №: НМІУ а-310/2). Вся її поверхня вкрита складним рельєфним орнаментом (Рис. 1). У нижній частині розміщено шестикутну зіркоподібну фігуру, утворену трьома прокресленими лініями. В основі орнаментальної композиції на стінках посудини – чотири концентричних кола, орієнтованих за сторонами світу, між якими нанесено овальні рельєфні сегменти. В центральній частині посудини вміщено великий рівнобедрений трикутник, у верхній частині якого розташовуються два отвори, оточені декоративними глиняними наліпками-відростками. Висота посудини – 110 мм, d вінець – 180-184 мм, товщина стінок – 5 мм, довжина відростків – 6 мм, d отворів – 4 мм.

Ця чаша надійшла до музею в 1981 р. у складі колекції з 48 предметів із розкопок Краснознаменської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом Г. Євдокимова. Її було знайдено біля с. Бургунка Херсонської обл. Тут розташовувався могильник з п'яти курганів, де було виявлено багато глиняного посуду, кістяні підвіски, пронизки тощо. Найбагатшим на знахідки виявився курган № 1 (друга половина III тис. до н. е.), в якому було досліджено 15 поховань, посипаних червоною вохрою. В насипу кургану, в округлій ямі розташовувався жертovníк, діаметром 1,4 м, вимощений з невеликих каменів. Чаша з двома отворами лежала догори дном в центрі жертovníка. Її, без перебільшення, можна

вважати одним з найдавніших астрономічних приладів на теренах України.

Цікаво, що в цьому ж кургані виявлено ще декілька глиняних напівсферичних чаш, за розміром і орнаментациєю подібних до чаші з жертovníка. Їх ставили за головою покійників у чоловічих або дитячих похованнях. Форма чаш пов'язувалася з небесною сферою, вони були символами неба і землі, а у мікрокосмі конкретної людини співвідносилися з формою голови. Одна з них (інвентарний №: НМІУ а-310/25) також представлена в музейній експозиції (Рис. 2). Висота посудини – 89 мм, d вінець – 154-156 мм, товщина стінок – 7 мм.

Вірогідно, цей курган виконував не лише поховальні функції, а й був своєрідним святилищем, пов'язаним з культом предків, де велися астрономічні спостереження й могли проводитися культові відправи. Можливо також, що одним з похованих у кургані був жрець, якому й у потойбіччі забезпечили «робоче місце» з жертovníком та чашею з двома отворами. Той факт, що в катакомбній спільноті кургани мали сакральне значення, підкреслювався багатьма дослідниками бронзової доби.⁴

Ще один унікальний глиняний предмет для астрономічних обчислень (XXIII – XV ст. до н. е.) було знайдено в 1954 р. у піщаному ґрунті на північній околиці с. Бортничі на Київщині під час археологічної розвідки. Поряд знаходились і інші речі: долото, уламки ножа і браслета, фрагменти кераміки, глиняна ллячка. Матеріал відносився до середньодніпровської археологічної культури шнурової кераміки (друга чверть III – початок II тис. до н. е.), яка була поширена в лісових районах Верхнього і Середнього Подніпров'я. Головними заняттями населення цієї культури були мотичне землеробство та приселищне скотарство. Назва «культура шнурової кераміки» походить від характерного «шнурового» орнаменту на посуді, який оздоблював

Рис. 3: Диск-календар (XXIII–XV ст. до н. е.) . Середньодніпровська культура шнурової кераміки, с. Бортничі Київської обл.

кубки, горщики, чаші, амфори, кухлі тощо. З глини виготовляли й інші вироби, зокрема, багато орнаментовані пряслиця. Часто кераміка мала специфічну фактуру поверхні від загладжування жмутом соломи чи трави.

Наш портативний «прилад» (інвентарний №: НМІУ а- 1268), переданий до музею у 1997 р., мав вигляд плаского диска з рівно зрізаним ребром і з потовщенням в центрі, де розташовувався невеличкий округлий наскрізний отвір (Рис. 3). Його було виготовлено дуже якісно: глина містить велику кількість домішок дрібного піску та шамоту, поверхня вкрита щільним ангобом насиченого світло-коричневого кольору, випал рівномірний. На обидві сторони диска нанесено складний геометричний орнамент, який ви-

конано зазубреним прямокутним штампом. Розміри диска: висота – 8-15 мм , d – 100-110 мм, d отвору – 7-10 мм.⁵

Найвірогідніше, це був культовий предмет, пов'язаний з місячним календарем, що складався з 28 діб і поділявся на 4 фази місяця по 7 діб. Орнамент за кількістю елементів (зигзагів, зубців, променів) відповідає саме цим числам. Диск насаджувався на паличку і міг вільно обертатися навколо осі.

Певні календарні закономірності вчені намагалися віднайти в геометричних орнаментах на посудинах зрубної культурно-історичної спільноти (XVII – XII ст. до н. е.). Візерунок на них або відтискувався шнуром, або прокреслювався. Серед зображень – хрести, прямокутники, свастики, трикутники,

Рис. 4: Горщик орнаментований (XVII–XII ст. до н. е.). Зрубна культурно- історична спільнота, с. Кічкас Запорізької обл.

ромби, схематичні зображення тварин тощо, а нестандартне та неочікуване їх поєднання викликало гіпотезу про появу примітивного піктографічного письма. Всього відомо близько 300 посудин зрубного часу із загадковими знаками. Зміст цих «піктограм» поки що не розшифровано.⁶ В експозиції Національного музею історії України представлено цікаві зразки такого орнаментованого посуду з Сумської, Херсонської та Запорізької областей, зокрема, світлоглиняний горщик (інвентарний №: НМІУ а-308/8) з с. Кічкас Запорізької обл. (Рис. 4).

Наявність посудин з «календарними» знаками була характерною особливістю черняхівської археологічної культури (II – V ст.),

що об'єднувала, при домінуванні готів, різні етнічні компоненти, в тому числі і слов'янський. Колекція черняхівських старожитностей НМІУ почала формуватись відразу після відкриття В. Хвойкою у 1899 р. перших пам'яток поблизу с. Ромашки, що на Київщині, і зараз вона налічує близько 6000 одиниць зберігання з 50 населених пунктів України. В окрему групу виділяється багато орнаментований столовий посуд: глеки, великі триручні миски-вази, кубки. Слід відзначити, що предмет та його орнамента завжди взаємопов'язані.

Найвідомішим є сакральний одноручний глек-календар (з біконічним профілем, вузьким складнопрофільованим горлом, ден-

Рис. 5: Глек – календар (IV ст.). Черняхівська культура, с. Ромашки Київської обл.

цем на кільцевому піддоні, прикрашений двоярусним штампованим орнаментом) з с. Ромашки, що на Київщині (інвентарний №: НМІУ в-4654). Висота посудини – 282 мм, діаметр тулуба – 238 мм. Глек походить з розкопок В. В. Хвойки 1899 р.⁷ До музею його було передано Е. та А. Терещенками у 1905 р. (Рис. 5). Для нанесення орнаменту по сирій глині давній майстер користувався чотирма видами штампів. Малюнки розташовані двома горизонтальними поясами, причому знаки верхнього та нижнього ярусів взаємно доповнюють один одного. Б. Рибаків розглядав ці зображення як давній землеробський календар літнього циклу сільськогосподарських робіт (з 2 травня по 7 серпня) і вважав штамповані квадратики нижнього ярусу позначенням окремих днів.⁸ На посудині символічно

позначено явища природи і землеробські роботи (дощі, колосіння хлібів, жнива, язичницькі свята, такі, як Ярилін день, Купала, Обжинки, дні, коли відбувалися моління про бажані вологу та сонце).⁹

З весняними язичницькими обрядовими діями, що мали забезпечити родючість ґрунту, високий врожай та захист його від злих сил, можна пов'язати невеличку чорнолисковану, на кільцевому піддоні біконічну мисочку (інвентарний №: НМІУ в-3489/447). Висота – 40 мм, діаметр вінець – 126 мм, діаметр денця – 54 мм.¹⁰ В нижній її частині по сирій глині було нанесено вісім перехрещених квадратів – символів виораного та засіяного поля. По ребру миски проходить штампований орнамент у вигляді косих паралельних ліній – символів дощу (Рис. 6).

Рис. 6: Миска (IV ст.). Черняхівська культура, с. Черняхів Київської обл.

Особливе місце займають великі триручні миски-вази. Чудовий зразок такої, орнаментованої фігурними штампами посудини, що походить з могильника біля с. Черняхів, представлено в експозиції музею (інвентарний №: НМІУ в-2452). Вона була одержана НМІУ у 30-х рр. XX ст. через ІА НАНУ у складі колекції Ф. Ф. Кундереви-ча. Висота вази – 160 мм, d вінець – 305 мм, d денця – 88 мм (Рис. 7). Орнамент займає верхню частину тулуба і розділяється ручками на три секції, кожна з яких в свою чергу поділяється на три частини. Б. О. Рибаків вважав, що зображення на вазі пов'язані з літньо-осіннім циклом магічних обрядів від свята Купала до свята Рожаниць.¹¹ Проте, ця інтерпретація досить умовна. До того ж дослідник користувався не зовсім точним малюнком орнаменту.¹² Вазу оздоблюють різні солярні, вогняні та водні знаки. Особливо багато водних. Це сітчастий, хвилястий, краплеподібний орнаменти та зигзаг. Така орнаментация, крім аграрної символіки могла натякати на зв'язок з потойбічним світом, який пов'язувався із водою. Вода була і символом життя, люди приписували їй особливу животворну силу. Тому вона може розглядатися і як символ вічного життя після смерті. Водяні знаки освячували вміст посудин, які не ставилися у вогонь.

З вазами були тісно пов'язані і багато орнаментовані кубки, які нерідко знаходять в середині цих посудин. Вони є рідкісними знахідками, у НМІУ їх зберігається дев'ять (7 цілих і 2 фрагментованих). Для всіх кубків характерний геометричний, заглиблений орнамент. Причому, орнаменти на них не є випадковими, вони несуть певне смислове навантаження. Візерунки наносились індивідуально зубчастим коліщатком або штампом чи наколками гребінця. Форма кубків, як правило, наслідувала античні глиняні або скляні посудини.¹³

Серед перших надходжень до музею

були матеріали з могильника біля с. Черняхів Київської обл., розкопаного В. Хвойкою у 1900-1901 рр. Київський міський музей одержав їх у 1905 р. за рішенням Археологічної комісії. Сюди входили три кружальних чорнолискованих кубки, вкритих витіюватим орнаментом.¹⁴

Найбагатший орнамент мав кубок напівсферичної форми із заокругленими й трохи відігнутими назовні вінцями (інвентарний №: НМІУ в-3498/530). Поверхня посудини була оздоблена двоярусним орнаментом (Рис. 8). Центр посудинки штампом у вигляді багатопелюсткової квітки, вписаної в коло, від якої у різні боки відходять шість заглиблень – канелюрів, обидва яруси прикрашені штапованими багатопелюстковими розетками та овальним штампом. Висота кубка – 61 мм, d вінець – 92 мм.

Другий кубок (інвентарний №: НМІУ в-2269) сфероконічної форми мав дещо потовщені та відігнуті назовні вінця з перехватом під ними та маленьке пласке, на кільцевому піддоні, денце. Поверхня кубка поділена на окремі сегменти, заповнені хвилястим та ялинковим орнаментом. Доповнюють композицію косі хрести та трикутники з опущеними донизу вершинами. Висота – 74 мм, d вінець – 76 мм, d денця – 30 мм (Рис. 9).

Третій кубок (інвентарний №: НМІУ в-2265) мав подібну до попереднього форму і двоярусний орнамент. Це складна система трикутників, обернутих вершинами до вінець, що переплітаються з ромбами, косими хрестами та дугоподібними елементами. Висота – 76 мм, d вінець – 86 мм, d денця – 30 мм (Рис. 10).

Чотири кубки музей одержав з розкопок могильника черняхівського часу в балці Дубовій біля с. Ново-Олександрівка Запорізької обл. (дослідження І. Фещенка 1940-1941 рр.): три кружальні й один ліпний.¹⁵ Вони жовтувато-коричневого кольору, напівсферичної форми, тонкостінні, з невира-

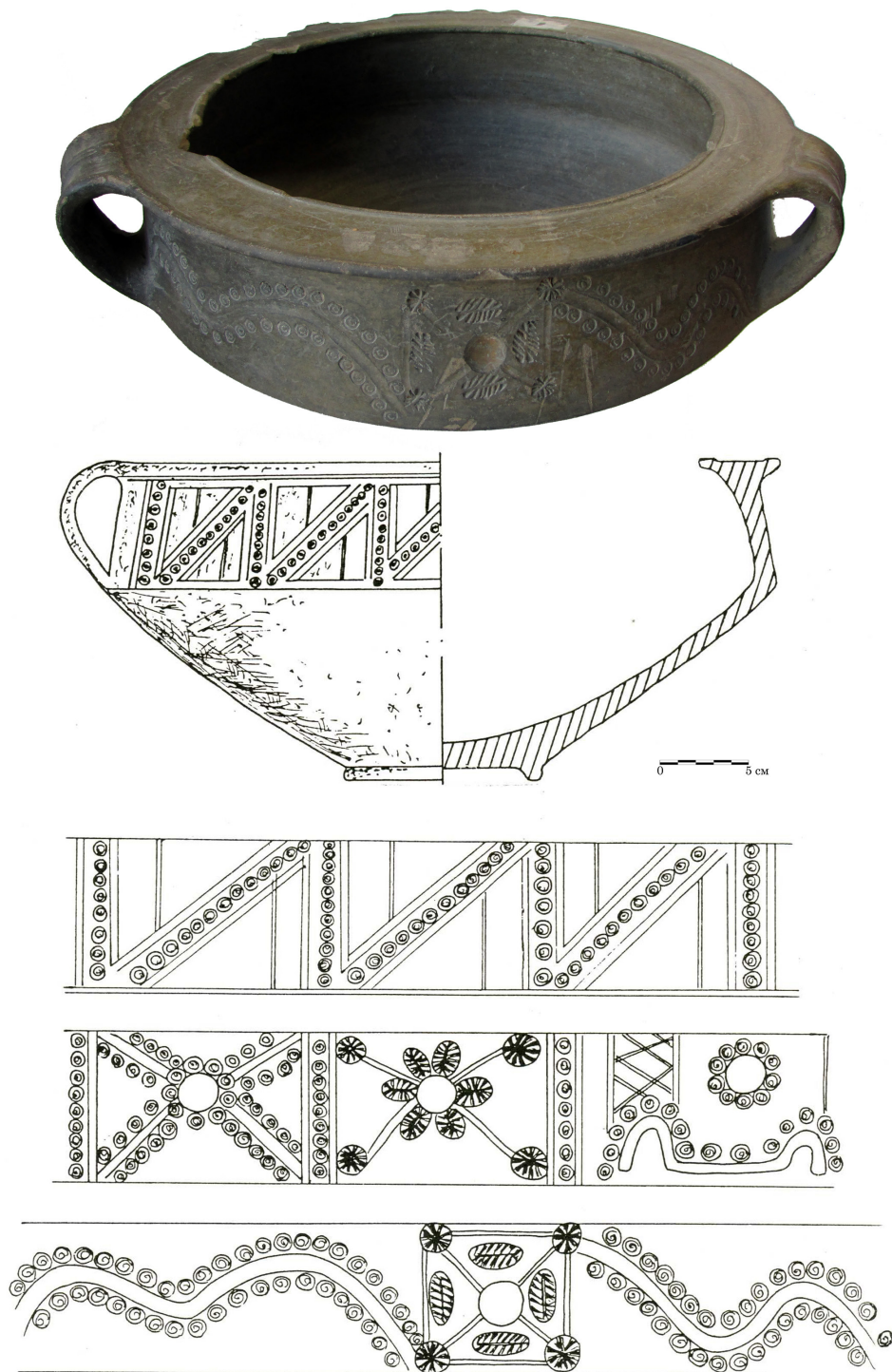

Рис. 7: Миска-ваза (IV ст.). Черняхівська культура, с. Черняхів Київської обл.

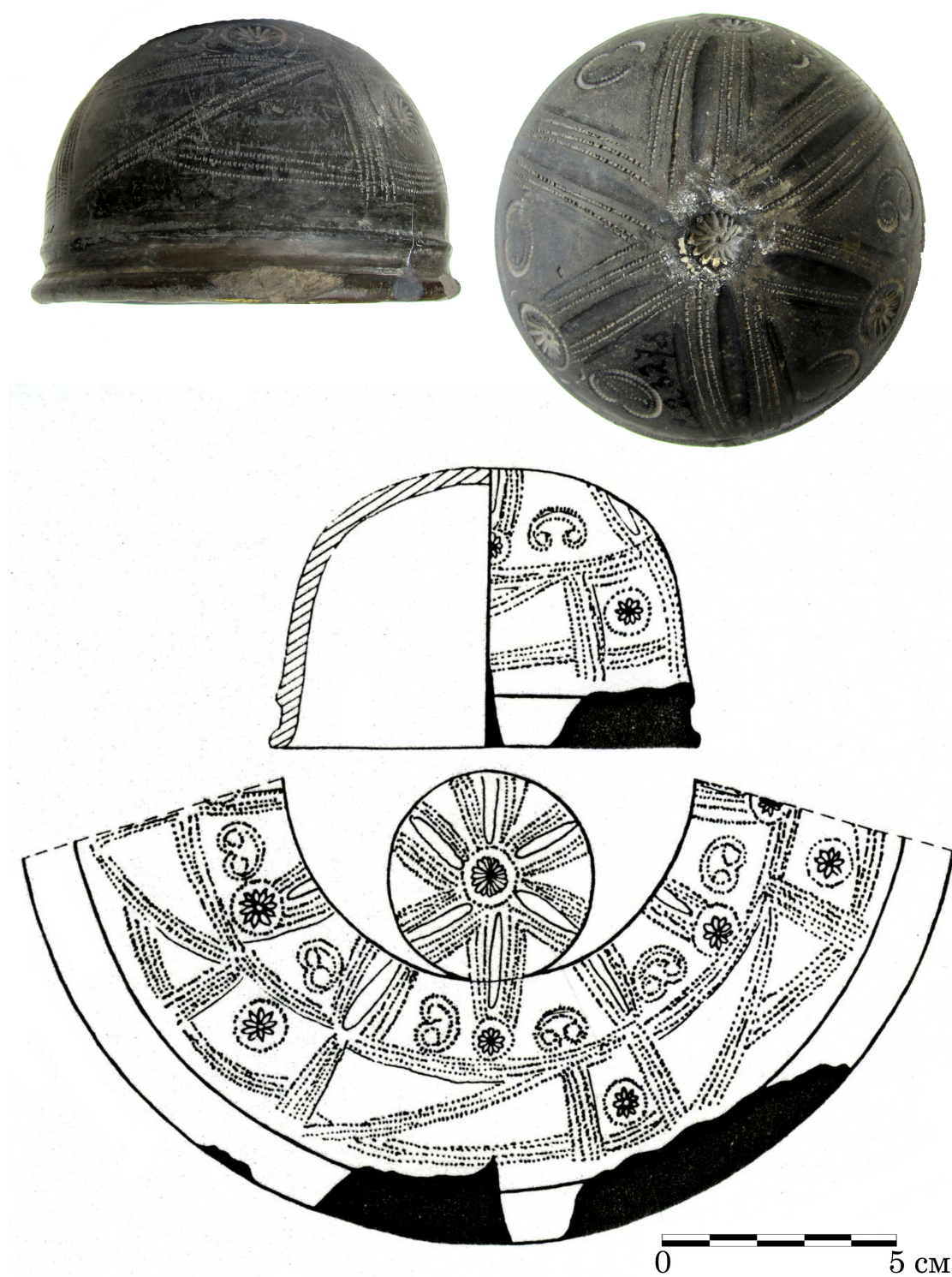

Рис. 8: Кубок напівсферичний (IV ст.). Черняхівська культура, с. Черняхів Київської обл.

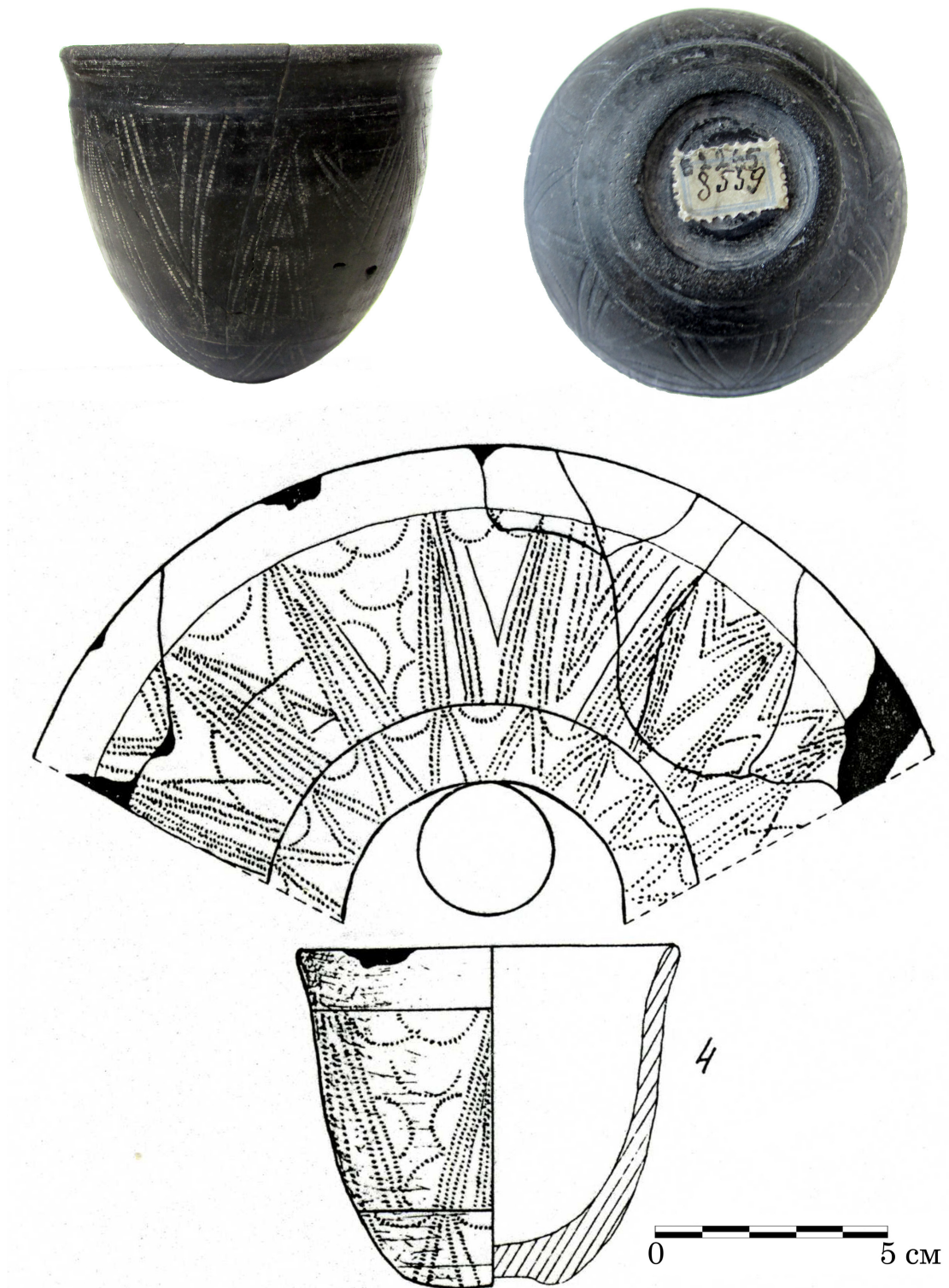

Рис. 9: Кубок сфероконічний (IV ст.). Черняхівська культура, с. Черняхів Київської обл.

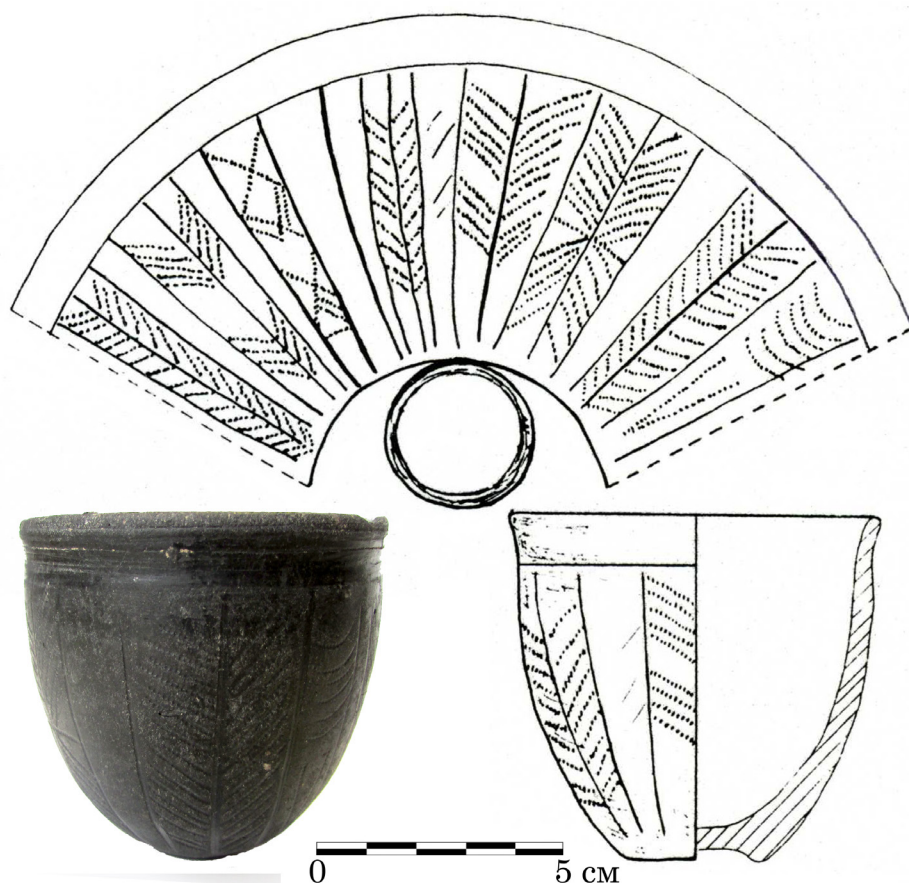

Рис. 10: Кубок сферокопичний (IV ст.). Черняхівська культура, с. Черняхів Київської обл.

женим денцем, виготовлені з високоякісної глини (Рис. 11).

З поховання № 2 походить невеличкий цілий кубок (в-4584/184). Він лежав у верхній частині посудини-урни, вінцями донизу. Під вінцями проходить витиснена смуга завширшки 10 мм. Денце виділене ямкою. Поверхня лощена, прикрашена хрестоподібним орнаментом: від ямки-центру в різні боки відходять чотири вертикальні канелюри, оточені подвійними штапованими лініями з округлими заглибленнями на кінцях, між ними поглиблені овали також оточені штапом. Висота – 48 мм, d вінець – 80 мм (Рис. 12).

Аналогічний орнамент мав кубок, знайдений у похованні № 4 (інвентарний №

НМІУ в-4584/153). Висота – 65 мм, d вінець – 92 мм, який лежав поряд із поховальною урною (Рис. 13).

Фрагмент денця ще одного кубка було виявлено у похованні №1 (інвентарний №: НМІУ в-4584/152). Розміри предмета: 78x50 мм. Денце кубка не виражене. У центрі денця – заглиблення, від якого відходять вісім вертикальних канелюрів, оточених подвійними штапованими лініями (Рис. 14.2)

Солярні мотиви простежуються на ліпному кубку з с. Ново-Олександрівки Знову ж таки, маємо центральне заглиблення – сонце, а також цілу систему заглиблених кружечків на поверхні кубка, які можливо символізували зорі (інвентарний №: НМІУ в-4584/185). А от 12 невеличких напівсферичних загли-

Рис. 11: Кубки орнаментовані (IV ст.). Черняхівська культура, с. Ново-Олександрівка Запорізької обл.

блень, розташованих рівномірно могли позначати місяці року (Рис. 14.3).

Поверхню, оздоблену штампованим орнаментом, близьким за композицією до Ново – Олександрійських кубків, мав кружальний кубок з с. Августинівка Запорізької обл. (інвентарний № НМІУ в-4523/142). Черняхівські пам'ятки (поселення та могильник) в Августинівці були відкриті у 1938 р., а у 1948-1949 рр. досліджувалися О. Бодянським і тоді ж матеріали розкопок були передані до музею. Августинівський кубок зберігся фрагментарно, мав прямі, дещо заокруглені та трохи відігнуті назовні вінця з рельєфною смужкою під ними. Висота кубка – 50 мм, d вінець – 78 мм (Рис. 14.1).

Дуже складний календарний орнамент

розміщено на високоякісному жовтуватому-коричневому кубку сфероконічної форми, який було знайдено у 1995 р. в м. Обухів Київської обл. під час будівництва приватної садиби (інвентарний № НМІУ в-5397). Від інших кубків він відрізняється більшими розмірами: висота – 93 мм, d вінець – 110 мм, d денця 42 мм (Рис. 15). Кубок оздоблений оригінальним штампованим орнаментом. Зображення має три яруси. У верхньому чергуються паралельні косі та зигзагоподібні лінії, нижній – із скошених паралельних ліній. Найцікавіший середній ярус: трикутники, утворені прямими та зигзагоподібними лініями чергуються з трьома секціями, центрами яких є відбитки штампу у вигляді заглибленого колеса, а з боків – краплеподібні загли-

Рис. 12: Кубок напівсферичний (IV ст.). Черняхівська культура, с. Ново-Олександрівка Запорізької обл.

Рис. 13: Кубок напівсферичний (IV ст.). Черняхівська культура, с. Ново-Олександрівка Запорізької обл.

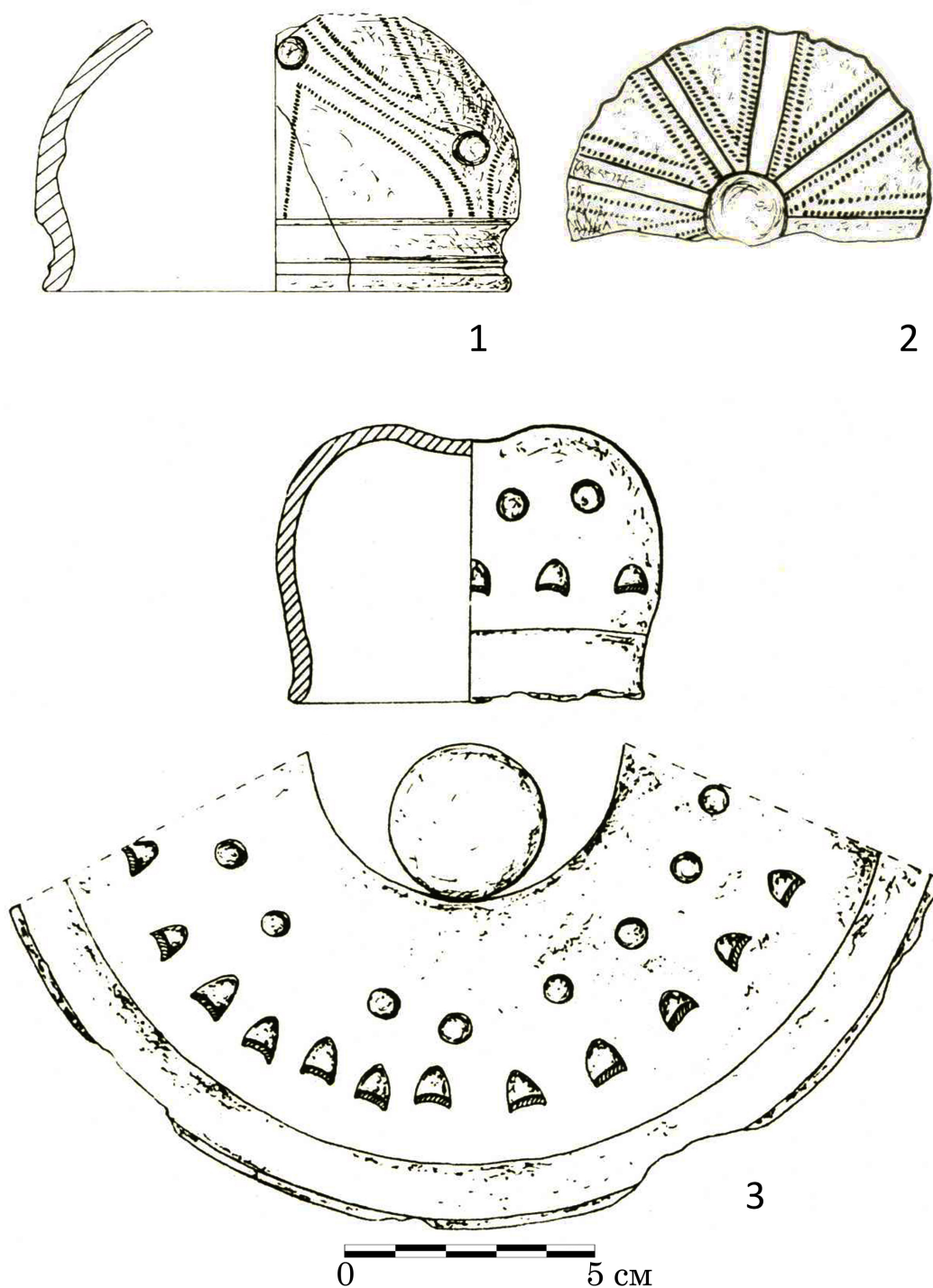

Рис. 14: Кубки орнаментовані (IV ст.). Черняхівська культура. 1. – с. Августинівка Запорізької обл.; 2. – с. Ново-Олександрівка Запорізької обл.; 3 – с. Ново-Олександрівка Запорізької обл.

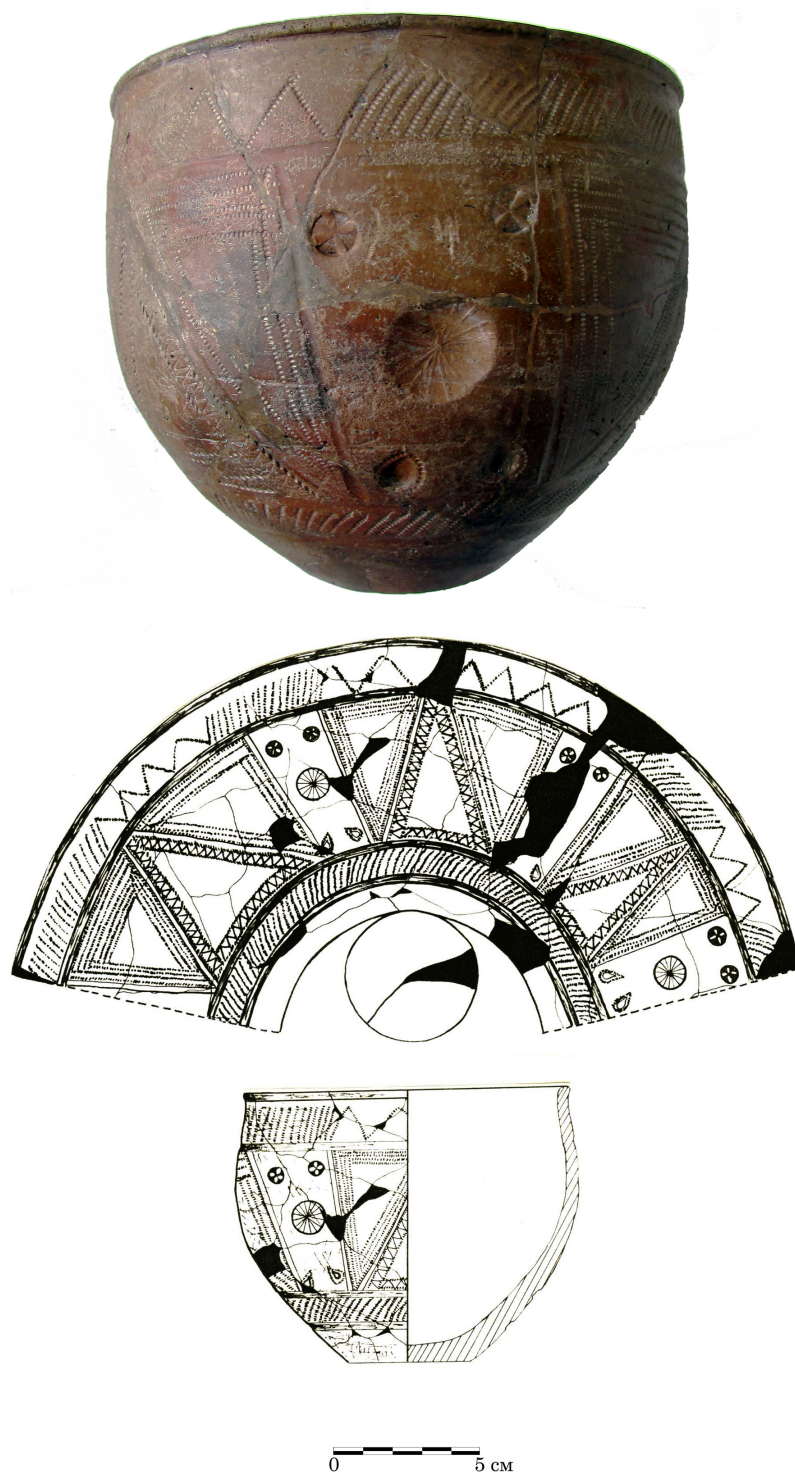

Рис. 15: Кубок сфероконічний (IV ст.). Черняхівська культура, м. Обухів Київської обл.

блення та хрести, вписані в коло.¹⁶ Можливо, 12 секцій, на які поділено середній ярус, позначають 12 місяців року, а три його яруси символізують небо, землю та підземний світ.

З кубками, вірогідно, були пов'язані якісь магічні дії, вони використовувалися в обрядах аграрного культу. Про це свідчать досить часті їх знахідки в сакральних мисках-вазах.¹⁷ Можливо, кубки мали відношення не лише до культу родючості, а й до поховального ритуалу. Так, у с. Ново-Олександрівка один з кубків накривав урну з прахом померлого, інший лежав поряд з урною. Напівсферична та сфероконачна форма кубків вже сама по собі відтворює форму небесного склепіння. Як правило, сюжет малюнка формується з різних солярних знаків, символів родючості, дощу тощо. Кружальні Ново-Олександрівські кубки оздоблені стилізованими хрестоподібним елементами, орієнтованими за сторонами світу. Хрест, як і коло, давній магічний символ. Його зображення уособлювало Сонце, як ідею вічного вогню, обіцяло захист від злих сил з усіх сторін світу. Коло-ямка на кубках – центр хрестоподібної композиції, місце Сонця на умовному небосхилі. Кінці хреста, виконані у вигляді трьох пелюсток, спрямованих донизу, втілюють у собі ідею поєднання сонця, небесної вологи та родючості землі.

Подібну за змістом композицію мав кубок з с. Черняхів (в-3489/530), де від центральної розетки-Сонця відходять шість променів-канелюрів, оточених штампованим орнаментом.

Зигзагоподібний, сітчастий орнаменти, а також орнамент у вигляді косих паралельних ліній могли символізувати блискавку, змію або вуза, а також таку бажану для землеробів вологу. Кубок з с. Черняхів (в-2269) оздоблено ялинковим орнаментом – колючі голки сосни або ялини також повинні були відлякувати зло. Частими на посуді є зображення так званих «косих хрестів» – давніх

язичницьких символів виораного і засіяного поля.¹⁸

Кубки коштували дорого. Ними пишалися. Часто їх зберігали у перевернутому вигляді, вінцями донизу, що давало можливість бачити чудові візерунки. На «тому світі» кубки були ще й атрибутом потойбічного бенкету, а потойбічне життя уявлялося людям як суцільне свято, де бенкетували душі загиблих воїнів.

Слід також зазначити, що черняхівські «календарні» посудини розглядалися в усіх публікаціях, як атрибути слов'янського язичницького культу, і зіставлялися тільки із слов'янськими ритуалами річного циклу. Посуд для напоїв, характерний для багатих «аристократичних» поховань, наближує черняхівську кераміку до вельбарського набору форм, при цьому він абсолютно не властивий слов'янській лінії розвитку.¹⁹ В германському язичництві також є подібні аграрні свята річного циклу. За врожайний рік скандинави на початку зими приносили богам жертви. Середина зими відзначалася різноманітними обрядами і жертвами задля швидкого приходу весни і проростання зерна. Влітку молилися за перемогу.²⁰ Таким чином, тема дослідження та співставлення черняхівських «календарів» і германського язичництва потребує свого подальшого вивчення.

¹Бунятян К. Розвиток знань про природу та суспільство // Історія української культури. – К., Наукова думка, 2001. – С.246-250 (с.249)

²Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії // Україна крізь віки. – К., Альтернатива, 1998. – 336 с. (с.79)

³Чмыхов Н. К семантике орнаментальных схем катакомбной культуры // Некоторые вопросы археологии Украины. – К., 1977. – С. 17-31 (с.19)

⁴Шилов Ю. Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III – II тис. до н. е. // Нариси з

історії природознавства і техніки. – К., 1981. – №27. – С. 53-60 (с.58)

⁵Товкачевський В., Якубенко О. Культовий дисковидний предмет доби бронзи з Бортничів на Київщині // *Переяславська земля і світ людини*. – Київ–Переяслав–Хмельницький, 1998. – С.60-64 (с.61)

⁶Беседин В., Сазонов И. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // *РА*. – 1996. – №2. – С. 22-33 (с.28)

⁷Сымонович Э. Ромашковский могильник – первый черняховский памятник Поднепровья // *СА*, 1979. – №3. – С. 155-171 (с.157); Абашина Н. Раскопки В. В. Хвойки в Ромашках // *100 лет черняховской культуре*. – К., 1999. – С. 6-10 (с.7)

⁸Рыбаков Б. Язычество древней Руси. – М., 1987. – 783 с. (с. 178-181)

⁹Рыбаков Б. Календарь IV в. из земли Полян // *СА*. – 1962. – №4. – С.66-89. (с.73)

¹⁰Сымонович Э. Орнаментация Черняховской керамики // *МИА*. – 1964. – №116. – С.270-361 (с.140)

¹¹Рыбаков Б. Язычество древней Руси. – М., 1987. – 783 с. (с.191-192)

¹²Стрельник М. До питання про ідеологічні уявлення носіїв черняхівської археологічної культури (II-V ст.) у збірці НМІУ // *Національний музей історії України – скарбниця історичних пам'яток народу*. – К., 2007. – С. 75-85 (с.80)

¹³Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – 290 с. (с.65)

¹⁴Стрельник М. Кубки черняхівської культури (II-V ст.) в збірці НМІУ // *Музей та його колекції*. – К., 2003. – С. 66-74 (с.68)

¹⁵Сымонович Э. Черняховские материалы из с. Ново-Александровка на Нижнем Днепре // *СА*, 1975. – №1. – С.203-212 (с.209); Стрельник М. Матеріали черняхівського часу (III-IV ст.) з с. Ново-Олександрівки Запорізької обл. в колекції НМІУ // В. В. Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя з дня народження). – К., 2000. – С. 64-74 (с.71)

¹⁶Курило О. Нові пам'ятки черняхівської культури на околиці м. Обухова Київської обл. // *Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.)*. – К., 1998. – С. 66-67 (с.67)

¹⁷Винокур И. Некоторые вопросы духовной культуры черняховских племен // *СА*, 1969. – №1. – С. 48-62 (с.51)

¹⁸Сымонович Э. Сюжетные изображения на черняховской керамике // *СА*, 1983. – № 4. – С. 132-142 (с. 136)

¹⁹Магомедов Б. Черняхівська культура. Проблема етносу: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 1999. – 24 с. (с.16)

²⁰Стурлусон С. Круг Земной. – М., 1980. – 687 с. (с.19)